

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

«НАЗНАЧЕНЕ СПРАВЕЦ МЫТНЫХ НА ВСИХ
КОМОРАХ У ВЕЛ(ИКОМ) К(НЯ)З(СТВЕ)
ЛИТ(ОВ)СКОМ. ТО ЕСТЬ СПРАВА МЫТНАЯ»:
МИТНА РЕФОРМА 1536 р. КОРОЛЕВИ БОНИ
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
(дипломатичний і джерелознавчий аналіз)

У статті проведено дипломатичний і джерелознавчий аналіз документа, який висвітлює основний зміст митної реформи королеви Бони 1536 р. у результаті якої на землях Великого князівства Литовського впроваджувалось завідування митними зборами через довірених осіб. Дипломатичний аналіз дозволив встановити видову приналежність документа, що має нетипову структуру, оскільки складається із двох окремих частин, об'єднаних датуванням. У результаті джерелознавчого аналізу були висвітлені основні відмінності у практиці збору мит на умовах завідування і оренди.

Ключові слова: митна реформа, королева Бона, мита, завідування, Велике князівство Литовське.

В статье осуществлен дипломатический и источниковедческий анализ документа, который раскрывает основное содержание таможенной реформы королевы Боны 1536 г., в результате которой на землях Великого княжества Литовского устанавливалось заведение таможенными пошлинами через доверенных людей. Дипломатический анализ позволил установить видовую принадлежность документа, который имеет нетипичную структуру и состоит из двух отдельных частей, объединенных датировкой. В результате источниковедческого анализа были выявлены основные отличия, сложившиеся в практике взимания таможенных пошлин на условиях заведения и аренды.

Ключевые слова: таможенная реформа, королева Бона, таможенные пошлины, заведение, Великое княжество Литовское.

The article deals with the diplomatic and source study analysis of the document which eliminates the main content of customs reform of the queen Bona of 1536. As a result of reform on the lands of Grand Duchy of Lithuania was established new management of the customs duties through the entrusted people. The diplomatic analysis allowed establishing specific accessory of the document which has atypical structure and consists of two separate parts united by dating. As a result of the source study analysis the main differences which developed in practice of collection of the customs duties on the terms of management and rent were revealed.

Key words: customs reform, queen Bona, customs duties, management, Grand Duchy of Lithuania.

У 1536 р. італійка за походженням і дружина Сигізмунда I королева Бона отримала у безстрокове управління митні збори майже по всій території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), крім Волині, й призначила нових адміністраторів на всі митниці. Заходи королеви Бони у митній сфері польський історик В. Поцеха назвав «митною реформою»¹. Таким чином на території ВКЛ запроваджувався інший, по відношенню до більш розповсюдженої оренди, спосіб управління митами – завідування через довірених осіб². Він вже існував на практиці, але саме за часів королеви Бони отримав документне підтвердження.

Документ – «Назначене справец мытных на всех коморах х Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная» від 8 листопада 1536 р.³ – є документним підтвердженням управління митами на умовах завідування. Він цікавий у деяких аспектах: 1) заголовок документа свідчить про відмінний від оренди спосіб управління митами; 2) він має унікальну і нехарактерну для більшості документів Литовської Метрики (далі – ЛМ) структуру; 3) це, фактично, єдиний документ, який найбільш повно фіксує умови, на яких здійснювалось завідування.

Документ був опублікований і проаналізований нами у контексті вивчення штату митної служби з кінця XV – 60-х рр. XVI ст.⁴. Неоднозначність його форми і змісту викликали необхідність дослідити його внутрішню структуру, а також здійснити більш детальний джерелознавчий аналіз у контексті функціонування митної системи на землях ВКЛ. Мета даної статті – провести дипломатичний і джерелознавчий аналіз документа, встановити його видову приналежність, розкрити особливості його індивідуального формуляру, висвітлити основні зміни у способі збору мит, порівняти реорганізаційні заходи королеви Бони із діями попередників.

До митної реформи королеви Бони існувало дві форми управління митними зборами: оренда (відкуп) приватними особами на певний термін і завідування через довірених осіб на невизначений строк. Оренда

¹ *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. Tom III. – Poznań, 1958. – S. 139.

² *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 542–543.

³ Центральний державний архів України, м. Київ. – КМФ-36. – Оп. 1. – Од.зб. 21. – Л. 45 об – 47 (ч.1.), копія польською транскрипцією див.: *Archiwum Główne Akt Dawnych* (далі – AGAD). – Zespół 465. *Metryka Litewska transkrypcje*. – Sygn. 206. – S. 210 (26) – 213 (29).

⁴ *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України*. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 212–213, 224–226.

як спосіб управління, утвердилась на практиці ще за часів Вітовта⁵. Протягом кінця XV –60-х рр. XVI ст. спостерігаються такі чергування способів збору мит:

1-й період – кінець XV ст. до середини 1530-х рр. – домінувала оренда митних зборів, яка нетривалий час, обмежений перебуванням на посаді підскарб'я земського Аврама Єзофовича, співіснувала з завідуванням; *2-й період* – 1536 – кінець 1540-х – завідування митами королевою Боною; *3-й період* – кінець 1540-х – друга половина 1560-х – повернення до оренди⁶.

До реформи королеви Бони певними спробами запровадження завідування відзначились її попередники – в.кн. Олександр, який намагався передати управління митами довіреним особам та її чоловік Сигізмунд I. Останнього у перевагах завідування переконав земський підскарб'ій Аврам Єзофович, який застосував цей спосіб на практиці⁷. Перехід до завідування був спричинений введенням на початку XVI ст. нових мит від товарів, якими торгували вільно (сіль, спиртні напої). Ці заходи викликали масове невдоволення з боку шляхти, яка чинила опір відкупщикам і всіляко намагалась викрити їх зловживання. Влада пішла на поступки і нетривалий час збирала мита через довірених осіб⁸. Головна причина невдач влади при завідуванні полягала у відсутності звітності та належного контролю за діяльністю призначених осіб⁹.

Митна діяльність королеви Бони на землях ВКЛ не набула достатнього висвітлення в історіографії. Посилаючись на єдиний документ – «Назначене справец мытных...» М. Довнар-Запольський розкрив особливості завідування королевою Боною, вказавши на попередні спроби влади перейти до завідування. Він першим звернув увагу, що королеві Боні «орендували» (історик вживає цей термін у лапках – Л. Ж.) мита на умовах, які важко назвати орендою у тому розумінні, яке сформувалось і діяло на практиці. Відсутність обов'язкових та інших елементів орендних контр-

⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 540; Бершадский С. А. Аврамъ Езофович Ребичковичъ, подскарбій земскій, Членъ Рады Великого княжества Литовскаго. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века. – К., 1888. – С. 130.

⁶ Періоди існування обох способів управління до 1569 р. виділені нами на основі класифікації документів Литовської Метрики, що містять інформацію про історію митної системи.

⁷ Бершадский С. А. Аврамъ Езофович Ребичковичъ... – С. 130.

⁸ Бершадский С. А. Литовские евреи. История ихъ юридического и общественного положения в Литве отъ Витовта до Люблинской унии. 1388–1569г. – СПб. 1883. – С. 403.

⁹ Бершадский С. А. Аврамъ Езофович Ребичковичъ... – С. 130; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 540–542.

актів (строк і сума оренди) дали підстави стверджувати, що це був новий спосіб управління митами – завідування, що тривало до кінця 1540-х рр. Факт завідування підтверджується й тим, що Сигізмунд I в той же період приймав активну участь в управлінні і назначав нових митників разом із королевою¹⁰.

В. Поцеха у тритомній праці, присвяченій королеві Боні, висвітлив її заходи у митній сфері у контексті дослідження господарської діяльності на теренах Польщі, ВКЛ і Волині зокрема. Він більш детально, ніж М.Довнар-Запольський, охарактеризував зміст документа 1536 р., назвавши заходи королеви «митною реформою».

Інтерес Бони до Волині обумовлювався важливим значенням цього регіону як митного округу. Королева багато уваги приділяла митним справам й вважалась їх знавцем, бо отримала певний досвід у цій царині на території Польщі. Отриманий досвід спонукав королеву до подібних реформувань на території її доменіальних володінь у ВКЛ. Основна мета реформи полягала у впорядкуванні та централізації митної адміністрації, а також її звільненні від залежності приватних осіб, переважно євреїв. В. Поцеха припустив, що завідування королеви Бони підвищило прибутковість митних зборів утричі: з 4 000 кіп грошів у 1520 р. до 13 000 кіп у 1546 р.¹¹, зазначивши неточність розрахунків за браком систематичних даних джерел.

По суті, В. Поцеха «реанімував» негативний образ королеви, що склався у польській історіографії. Він показав, що королева Бона намагалась зміцнити королівську владу, підґрунтям якої мали стати добре організовані у господарському відношенні приватні королівські землі¹².

У сучасній історіографії митну діяльність королеви Бони висвітлив В. Поліщук у контексті вивчення документального складу 22 книги записів ЛМ¹³ і ревізії приватних мит на Волині. Автор висловив цікаву думку щодо безпосереднього впливу митної реформи королеви Бони 1536 р. на проведення ревізії українських замків у 1545 р. і перевірку привілеїв волинських землевласників на мита у приватних маєтках у 1547 р., з яких була складена 22 книга записів ЛМ. Історик вважає, що митну політику королеви Бони слід розглядати у більш широкому контексті адміністра-

¹⁰ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С. 541–543.

¹¹ *Pociecha W.* Królowa Bona... – S. 139, 141–142.

¹² *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 2006. – S. 344.

¹³ Lietuvos Metrika (далі – LM). Кныга Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [Литовская Метрика. Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p.

тивних реформ, без урахування яких централізаційні тенденції великокнязівської влади залишаться не досить зрозумілими¹⁴.

Значно доповнюють і актуалізують джерельну базу дослідження митної діяльності королеви Бони нещодавно опубліковані 22 і 32 книга записів ЛМ. Дослідження 22 книги записів, що містить привілеї волинських землевласників на маетки і мита, дозволить з'ясувати ситуацію щодо приватних мит на Волині¹⁵, правомірність існування яких намагалась перевірити королева Бона. 32 книга записів ЛМ¹⁶ містить ряд матеріалів щодо господарської діяльності королеви Бони¹⁷, а також перші оренди мит євреям (1548 р.), які засвідчують кінець періоду завідування взагалі, й королевою Боною зокрема¹⁸.

Окремо слід виділити узагальнюючу статтю О. О. Дячка, присвячену дослідженню мережі митниць на українських землях, що входили до складу ВКЛ, Польщі і Московської держави. Учений реконструював систему державних і частково приватних митниць на українських землях, приділивши значну увагу Волині, висвітлив особливості двох способів управління митами, запинився на особливостях митної реформи королеви Бони, виділив причини групування митниць в округи, тобто охарактеризував основні моменти функціонування митної системи взагалі¹⁹.

Таким чином, реорганізаційні заходи королеви Бони у митній сфері викликають інтерес у контексті дослідження її господарської діяльності на території Польщі і ВКЛ і з огляду на суперечливе ставлення до постаті королеви в історіографії.

Дипломатичний аналіз документа

Досліджуваний документ є нетиповим у сенсі форми та змісту. З точки зору змісту, документ є цінним джерелом, що визначає кордони митних округів і вказує прізвища нових митників по всій території ВКЛ (окрім

¹⁴ *Полищук В.* Ревизия волинских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai*. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

¹⁵ Про особливості 22 книги записів ЛМ див. наш огляд у цьому ж збірнику.

¹⁶ ЛМ. Кnyga Nr. 32. (1548–1549): [Книга записей 32] / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012. – XX, 144 p.

¹⁷ *Блануца А.* Господарська політики королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами 32 книги записів Литовської метрики) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 191–206.

¹⁸ ЛМ. Кnyga Nr. 32. – Nr 19.

¹⁹ *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // *Зб. наук. праць: «Історія торгівлі, податків та мита»*. – 2010. – № 1 (1). – С. 65–90.

Волині і власних староств королеви – Пінського, Клецького і Городецького). З точки зору форми, визначити його видову приналежність важко, тому що він складається із двох частин, кожна з яких чітко відокремлюється одна від одної.

Заголовок документа – «Назначене справец мытных на всих коморах х Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском» і підзаголовок – «То есть справа мытная», повністю написано великими друкованими літерами, що не є типовим для заголовків документів ЛМ.

Проведений дипломатичний аналіз²⁰ документа показав, що першу частину можна вважати *уставою*, друга – це *лист*. Їх «об'єднує» датування наприкінці документу – 8 листопада 1536 р.

Перша частина документу не має притаманних більшості документів ЛМ атрибутів початкового (інституляції, інскрипції, салютації) і прикінцевого протоколів формуляру.

Перша частина обмежується *нарацією, диспозицією і санкцією*. Нарачія починається після підзаголовку документа «*То есть справа мытная*» і описує обставини його видачі. У ній вказано, що великий князь (Сигізмунд I) і королева її милість (Бона) призначили нових митних справець на всі митні комори ВКЛ, що мали приступити до своїх обов'язків 27 грудня 1536 р.:

Которых дворян виделося господарю королю и королевой ее милости по всим мытомъ у Великом князстве розложить и поручити им тых мыт справцами быти о теперешнемъ святе пришлом и новомъ лете то *ест* по Божемъ нарожени в тый дей лета Бож(его) нарож(еня) 1536 мес(еца) дек(абря) 27 дня индикъта 10.

У диспозиції фіксували зміст акту, розпорядження по сутності справи, рішення, що визначає, як саме та за яких умов набувають чинності відповідні публічні права. У *диспозиції*, що починається словами: «А то тые росписаны суть хто бы на мытех справцами был», у формі переліку

²⁰ Серед сучасних досліджень, присвячених дипломатичному аналізу документів ЛМ та інших актів XVI ст. слід виділити: *Святець Ю. А.* Дипломатичний аналіз як методологічна підстава проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Руська (Волинська) Метрика (1569–1573 pp.)» // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / за ред. О. І. Журби. – Вип 2. – Д., 2001. – С. 278–302; *Ващук Д.* Дипломатичний аналіз українських актових джерел кінця XV – першої половини XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни. Збірка наукових праць. – Число 22–23 / Ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.), В. В. Томазов (заст. відп. ред.), І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко, Г. В. Папакін, І. К. Хромова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 238–258; *Акти Волинського воєводства кінця XV – XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку А. Блануци, Д. Вашука, Д. Вирського (латиномовні документи).* – К., 2014. – С. 44–54.

(без нумерації) вказані основні митні комори і прикомірки з прізвищами нових митників, що їх очолили. У географічному відношенні головні митниці та їх філіали вказані із заходу на схід – від Вільна до Полоцька: Ковно, Вільно, Гродно, Бельськ, Берестя, Мінськ, Новгород, Полоцьк і їх прикоморки, відповідно у Дорогичині, Могильові, Бобруйську, Вітебську, Друї та Орші.

На виленскую комору Микита скарбный а мешанин виленский Степан Вилкевич а с ними Янь Урьлиховичъ маєть на той же коморе быти и квиты господарский роздавати яко король е.м. сам уставил и квиты на то ему даль.

Розглянемо перелік нових справців, призначених на головні митниці та їх прикоморки:

1) Віленський округ:

Вільно: Микита – скарбний
 Степан Вількевич – міщанин віленський
 Ян Урліхович – не вказано

2) Ковенський округ

Ковно: кн.Еустахіус – канонік віленський
 Іван Кунцевич – урядник юрборський кр.її м.,
 служебник підскарбія земського Івана
 Горностая

3) Городенський округ

Гродно: Войтех Требський – дворянин кр.її мл.
 Мости Роман Кудяевич – бурмістр городенський
 Гришко Ходкевич – бурмістр городенський

4) Бельський округ

Бельськ: Матей Левицький – дворянин кр.її мл.
 Якім Пожарович – бурмістр
 Єско – бурмістр
 Дорогичин: Матей Левицький
 Войташко – бурмістр дорогицький

5) Берестейський округ

Берестя: Григорій Волович – дворянин
 Протас – бурмістр берестейський
 Міхно Каліхович – бурмістр берестейський

6) Мінський округ

Мінськ: Грінашко Шолушич – дворянин
 Федько Цицула – бурмістр
 Семен Каленикович – бурмістр

Бобруйськ:

ті ж самі
 Воложино (1/2 мита) ті ж самі

7) Новгородський округ

Новгород: Олександр Шпірка – дворянин кр.її млс.
Васько Мінткевич – бурмістр новгородський

8) Полоцький округ

Полоцьк: пан Гліб Іванович Зенов'євич – боярин
полоцький

Давид Панкович – бурмістр

Іван Становка – бурмістр

Вітебськ: ті ж самі

Друя: ті ж самі

Могильов: Тарас Германович – боярин могилевський

Павло Іршанин – міщанин

Гаврило Смолнянич – міщанин

Орша: дяк Бурий – королівський боярин.

В якості *санкції*, що у даному випадку виконує не каральну функцію за порушення рішення вказаного у диспозиції, а виступає засобом її реалізації²¹, є повідомлення, що нові справці особисто отримують листи²² з подальшими інструкціями щодо збирання мит.

А тымъ обычаемъ листы господарские до тыхъ всихъ справецъ мытъныхъ до каждого по особну писаны.

На цьому повідомленні закінчується перша частина і починається друга.

За формою першу частину можна віднести до публічно-правових документів, групи документів договірно-законодавчого виду, підвиду жалуваних уставних грамот, що встановлює юридичний статус посадових осіб або різних груп населення (сільського, міського, бояр, шляхти). У якості посадових осіб виступають митники – справці²³. Через малий обсяг устав,

²¹ Дипломатичний аналіз документів Руської (Волинської) Метрики за 1569–1573 рр., проведений Ю. А. Святцем показав, що санкції як механізм реалізації диспозиції, залежали від характеру питання, наприклад, в локаційних грамотах, у вольностях на проведення ярмарків і торгів санкція виконувала не каральну, а пільгову функцію. Див.: Святцев Ю. А. Дипломатичний аналіз як методологічна підстава проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Руська (Волинська) Метрика (1569–1573 рр.)» // *Дніпропетровський історико-археологічний збірник* / за ред. О. І. Журби. – Вип 2. – Д., 2001. – С. 289.

²² Чи отримали вони листи невідомо, оскільки у 21 книзі записів ЛМ, де вміщено сам документ, їх немає. В інших книгах нам теж не вдалось їх знайти, проте М. Довнар-Запольський стверджує, що вони були надіслані у 1536 р.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 542.

²³ *Хорошкевич А. Л., Капитанов С. М.* Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики. – Вильнюс, 1985. – С. 23.

які містять інформацію щодо митної системи²⁴ і широке коло питань, які вони регулювали, визначити їх абстрактний формуляр досить важко.

Друга частина документа – це *лист* до нових митників полоцької комори, який можна розглядати як окремий документ, що має типові складові умовного формуляру.

Згідно поведеної нами класифікації документів ЛМ з історії митної системи на землях ВКЛ, *лист* відноситься до групи публічно-правових документів, підгрупи розпорядчих документів, підвиду указних грамот, адресованих митникам із дорученнями і розпорядженнями²⁵. Вочевидь, лист вписано до документу в якості прикладу листів, які реально отримали інші митники, записані в уставі. На це вказує, по-перше, відсутність заголовку листа; по-друге відсутність будь якого переходу між попередньою частиною; по-третє, наявність у *листі* всіх частин формуляру, що свідчить про цілісний за змістом і формою документ. Залишається питанням, чому в якості прикладу обрано полоцьких митників, адже полоцька комора нічим не виділяється поміж інших.

Оскільки цей лист є єдиним документом, що визначає умови завідування, наведемо його повністю.

Інституляція: Жикгимонт Божю м(и)л(о)стю корол и великий кнзь

Інскрипція: Боярину полоцкому пану Глебу Ивановичу Зеновевича а бурмистру места Полоцького Давиду Панковичу а Ивану Становце.

Нарація: Што есмо полетили **заведати** (виділено нами – Л. Ж.) и в справе своей мети вси коморы и мыта по Великому кн(я)зьству Литовському королевой паной и великой кн(е)гини Боне ее милости.

Ино виделосе ее м. на той коморе полоцкой и витебьской и на всих мытех, которыи къ коморе полоцкой прислухаютъ вас установити.

²⁴ Серед них можна виділити митні устави. У них перелічували найменування товарів, їх тарифну ставку залежно від обсягу та ваги, інколи окремо виділяли товари, привезені з інших країн (Туреччини, Московії, Німеччини, Польщі), а також зазначали підданих (князівські, панські, духовні, іноземці тощо), з яких стягували мита на митних коморах і прикоморках: ЛМ. Кнуга Nr. 564 (1553–15670 [Книга Публичных дел 7] / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 1996. – № 74; ЛМ. Кнуга Nr 567 (1567–1571) [Книга Переписей 10] / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2006. – № 10; Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. – К., 1998. – С. 345, № 100, 109.

²⁵ *Жеребцова Л.* Классификация документов по истории таможенной системы Великого княжества Литовского (по материалам Литовской Метрики) // Материалы XXIV Межд.научн.конф. «Проблемы дипломатики, кодикологии и актовоей археографии», Москва, 2 – 3 февраля 2012 г. – М., 2012. – С.293–296.

Диспозиція: Прото приказуемъ вамъ абы есте на росказане и на листы ее м. королевоє нашое на тых мытєх сами справцами были, а у Витебську кому полетили тамошнимъ мещаномъ и верне справедливе бы есте намъ служили, и пожитьку нашего вы и они з великою пилностью и тыхъ мытєх стерегли никому не фолгуючи. Такъ намъ быхмо ни в чомъ шкоды не мели, а на местци одномъ не лежали, але мыта объездчали и коло них великую сторожу и опатренность и чуйности мели.

А пред ся в послушенстве были бы есте подскарбего нашего земьского пана Ивана Горностая и в кождую пол года до него приездчали, и рейстра, и пенязи относили и личбу чинили. А за працу вамъ ты бы Глебе брал себе на тыйдень по двацати грошей, а вы мещане по десеть грошей на тот час до воли наше, а болши того абы есте ни одного пенязя себе не брали.

А звераемъ вамъ тую комору полоцькую и витебскую держати на нас **к верной руце** (виділено нами – Л. Ж.) на ваши цноты, и на души, и на горла ваши, абы есте ни в чомъ никоторое речи намъ ку шкоде не пустили, але верне правдиве намъ служили, а иначе то бы не было.

А што ся дотычетъ жидовъ, на томъ есмо с королевою ее м. zostали, иж через то на тых справах мытньх не одно с них мети не хочемъ, и вы бы их с тое коморы як рокъ прийдетъ новое лето сослали, и через то их в той справе тамъ при себе не мели. Конечно.

Датування: П(и)сан у Кракове под лет(о) бож(его) нарож(еня) 1536 месеца ноября 8 день индикт 10.

Лист починається *інтитуляцією*, якої не було у першій частині документу. В *інскрипції* зазначені новий голова митної комори – боярин Гліб Іванович Зенов'євич і його помічники: бурмістри Полоцька – Давид Панкович та Іван Становка.

У *нарації* великий князь повідомив, що мита по всій території ВКЛ передані в завідування королеві Боні, а на полоцьку комору (і прикоморки), згідно її волі призначені Гліб Зенов'євич, Давид Панкович та Іван Становка. Наявність слова «завідування» у нарації та уточнення, що митники мають тримати митну комору *к верной руце* далі у диспозиції, підтверджує факт завідування митами через довірених осіб.

Диспозиція містить розпорядження щодо призначення означених митників саме на полоцьку комору, рекомендації відносно практичної діяльності, положення, які визначають правове становище митників і зауваження стосовно залучення євреїв до управління митами.

Згідно розпорядження і листів королеви Бони Гліб Зенов'євич разом із помічниками призначалися справцями на Полоцьку комору, а на Витебську вони мали призначити когось з місцевих на свій розсуд.

Практичні рекомендації щодо організації збору мит апелюють до моральних якостей нових митників як державних урядників: вірно і спра-

ведливо служити, уважно стежити за державними доходами, обережно й уважно виконувати свої обов'язки, не пропускали жодного без оплати мит, постійно об'їжджали та охороняли всі комори, які перебували у їх завідуванні, а також не залишались на одному місці, щоби скарб не зазнав втрат.

Правове становище митників визначалось їх підпорядкуванням земському підскарбію Івану Горностаю, якому вони мали звітувати щопівроку з *«рейстра и пенязи»* за доходи від мит. Митники отримувати за роботу платню згідно посади: голова комори, дворянин – 20 грошів на тиждень, бурмістри, міщани – 10 грошів.

Ключовим положенням у диспозиції, яке дає підстави вважати період управління королевою Боною завідуванням, а не орендою, є вказівка: «А звераемъ вамъ тую комору полоцькую и витебскую держати на нас к верной руце», доповнена сподіванням на самовіддане відношення митників до праці, щоби скарб не втрачав дохід від збору мит.

На останок наголошувалось, що нові справці не мали залучати євреїв до завідування і відлучити їх від збору мит на полоцькій коморі одразу по закінченню терміну попередньої оренди.

Завершується документ спільним для обох частин *датуванням* – 8 листопада 1536 р.

Отже, документ складається із *устави*, що має певні атрибути індивідуального формуляру, і *листа*, умовний формуляр якого є характерним для більшості документів ЛМ. Устава законодавчо закріпила існуючі митні округи, які очолили нові справці, обрані з числа урядників. Натомість, лист до полоцьких митників, підтверджує факт завідування і містить ряд положень, які не вказані в уставі (факт призначення нових адміністраторів на головні митні комори, фіксована платня митників). Класифікація документів ЛМ з історії митної системи вимагає чіткого (на скільки це взагалі можливо) означення виду запису, який характеризує завідування митних зборів. Обидві частини відносяться до групи розпорядчих документів, що дає підстави вважати цей документ *уставою*, в якості додатку якої виступає *лист*.

Вище було зазначено, що завідування як спосіб управління митами мало нетривалий період впровадження за часів діяльності земського підскарбія Аврама Єзофовича, який таким чином намагався підвищити прибутковість державних доходів великого князя. Довірено особою, висту-

пив сам Аврам Єзофович, який з 1507 по 1509 рр.²⁶ постійно завідував ковенською соляною коморою інколи разом із смоленською восковою коморою для визискування позиченої великому князю суму.

На незвичність умов управління ковенською коморою вказують: 1) заголовки листів 1507 р. – «Лист, даный старосте места Смоленскому, воиту менскому Авраму, на вібране двух тисечеи без сорока коп ему винні х с комори солоное в Ковне и з восковое в Смоленську» і «Лист тому ж Авраму на **заведане к вернои руце** мыта (виділено нами – Л. Ж.) и коморы соляное въ Ковъне»²⁷, що містять прямі вказівки на завідування коморами, а не оренду; 2) у документі немає інскрипції із зазначенням урядника, якого сповіщали про відкуп мит; 3) у нарації в. кн. звертається до всіх із повідомленням про борг, який залишився винен пану Авраму в.кн. Олександр; 4) у диспозиції зазначено строк – 1 рік, протягом якого пан Аврам мав вибрати борг. Оскільки пан Аврам не тільки вибрав борг, а й встиг позичити знову, то в.кн. Сигізмунд I наказав йому для погашення нового боргу «от святого Юря дня мыто и комору соляную вжо на нас **заведати к вернои руце** (виділено нами – Л. Ж.)»²⁸.

Формуляр умовно першого документу, що містить прямі вказівки на завідування відрізняється як від формуляру оренд цього періоду, так і від формуляру устави 1536 р. Проте умови визискування боргу займають проміжне становище між орендою і завідуванням, і в цілому нагадують оренду. Від оренди їх відрізняє вказівка, що пан Аврам мав отримати лише заборговану йому суму, а решту повернути до скарбу. Від завідування – зазначення терміну, протягом якого відбувалось визискування боргу і час, з якого воно починалось.

Для розкриття інформаційного потенціалу *устави* як єдиного повного документу, що визначає умови завідування порівняймо його із *орендами*, якими регулювали домінуючий спосіб управління. До того ж, лист до полоцьких митників має ряд спільних умов із орендами (правове становище митників, їх підпорядкування підскарбію земському, обов'язок звітувати перед ним, служити вірою і правдою).

Формуляр оренд склався до 1486–1487 рр.²⁹, які у формі контракту визначають умови на яких працював митник. Вони були своєрідною «по-

²⁶ LM. Кнуга Nr 8 (1499-1514) [Книга Записей 8] / [parengė A. Baliulis, R. Firkevicius, D. Antanavicius] – Vilnius, 1995. – Nr 106, 107, 116.

²⁷ Там же. – Nr 148, 154.

²⁸ Там же. – Nr 107.

²⁹ *Хорошкевич А. Л.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С. 71.

садовою інструкцією» митника, без наявності якої він не міг здійснювати свої повноваження. У результаті аналізу 70 оренд з кінця XV до другої половини 60-х рр. XVI ст. нами було виділено 16 умов орендних договорів, які повністю або частково присутні у документах³⁰.

Порівняння індивідуального формуляру листа до полоцьких митників і типової оренди³¹, виявило їх видову приналежність до різних груп публічно-правових документів: листа до – групи документів розпорядчого виду, підвиду указних грамот, оренд – групи договірно-законодавчого виду, підвиду жалуваних грамот указного типу³².

Обидва види записів мають відношення до указного типу, оскільки в інскрипції оренди зазначено прізвище урядника, якого повідомляли про відкуп мита, а в інскрипції листа – прізвища нового митного справці. Нарація і диспозиція оренд, з одного боку, містить формулювання про умови, на яких митник виконує свою діяльність, а з іншого, вони записані у формі повідомлення місцевого урядника про умови відкупу митних зборів третьою особою, тобто митником. У нарації та диспозиції листа до полоцьких митників великий князь оголошував про своє призначення безпосередньо звертаючись до особи, що обіймала посаду митника (див. Табл. 1.).

Порівняння умов орендних контрактів із положеннями устави свідчить, що з 16 умов оренди в уставі присутні – 6 (особа митника, черговість внесення доходів від мит, форма внесення плати, географічна локалізація митних зборів, порядок стягнення мит, юрисдикція митників), ще 4 – не вказані (контрабанда товарів, умови безмитного пропуску товарів, форс-мажорні умови, «*рукоемство*»), а 6 – не передбачені самим завідуванням (строк управління, період управління, сума, оплата по квитанціях, приписи місцевій владі щодо сприяння митникам в їх діяльності, підвищення суми по закінченню строку управління).

Окрім шести спільних умов з орендними контрактами, устава містить ще дві, передбачені завідуванням – призначення митників на посаду, оплата праці митника. Як і оренди, устава «замовчує» настанови практичного характеру щодо стягнення мит, організація збору яких покладалась на плечі очільників митниць та їх помічників. Це пов'язано із тим, що

³⁰ Жеребцова Л. Ю. Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях в кінці XV – другій половині XVI ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства». Дніпропетровськ, 24–25 листопада 2005 р.–Дніпропетровськ, 2006. – С. 33–34.

³¹ LM. Knyga Nr 5 (1547–1506) [Книга записей 5] [parengė E. Banionis] – Vilnius, 2003. – № 179.

³² Хорошкевич А. Л. Жалованные грамоты Литовской Метрики... – С. 71

незалежно від способу управління, у великого князя нього не було потреби вказувати розмір чи порядок стягнення мит по кожній коморі окремо. Вони формувались на основі давнього звичаю, про що в орендних контрактах в.кн. нагадував митникам³³.

Таблиця 1.

Порівняння клаузул формулярів оренди митних зборів і листа, що визначав умови завідування

Структурна частина формуляру	Оренда 1500 р.	Лист до полоцьких митників 1536 р.
інскрипція	Старосте луцкому, маршалку Вольнское земли, кн(я) зю Михаилу Ивановичу Острозскому	Боярину полоцкому пану Глебу Ивановичу Зеновевича а бурмистру места Полоцького Давиду Палковичу а Ивану Становце
нарація	Продали есмо мыто луцкое и вагу краковянину Лерину Геришу на чотыры годы за две тисечы копъ грошей	Што есмо полетили заведати и в справе своей мети вси коморы и мыта по Великому кн(я)зству Литовьскому королевой паной и великой кн(е)гини Боне ее милости. Ино виделосе ее м. на той коморе полоцкой и витебьской и на всех мытех, которыи къ коморе полоцкой прислушаютъ вас установить
диспозиція	А держати ему тое мыто и вага чотыри годы до того ж року, до семое суботы...	Прото приказуемъ вамъ абы есте на росказане и на листы ее м. королевое наше на тых мытех сами справцами были, а у Витебьску кому полетили тамошнимъ мешаномъ и верне справедливое бы есте намъ служили

Основна відмінність між способами управління, окрім терміну управління, полягала у тому, що при оренді митник мав віддати до скарбу лише визначену у договорі оренди суму, натомість при завідуванні, усі кошти надходили до підскарбія земського або роздавались на місцях за розпорядженнями великого князя. Оренда була менш контрольованим, але

³³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 531.

більш прибутковим у короткостроковій перспективі способом стягнення мит, ніж завідування, оскільки дозволяла отримувати готівку, інколи наперед³⁴.

Результати реформи

Щоби оцінити продуктивність заходів королеви Бони необхідно порівняти умови завідування із тими, що існували у попередні часи:

1) на території ВКЛ було створено 8 митних округів – *віленський, ковенський, городенський, берестейський, бельський, мінський, полоцький і новгородський*, а в 1538 р. – *волинський*. Митні округи охоплювали всю територію ВКЛ, окрім власних староств королеви – Пінського, Клецького і Городецького, які вона отримала протягом 1521 – 1524 рр.

2) визначені у документі головні митниці стали центрами нових митних округів. Митними осередками та центрами митних округ виступали державні міста – найчастіше адміністративні столиці земель/воєводств та повітів. При цьому частина митних зборів ішла на користь місцевої великокнязівської адміністрації³⁵.

3) на головні митниці, що стали центрами округів, були призначені нові адміністратори, переважно урядники, яких називали – *митні справці*. Від часу запровадження, цей термін уживали для означення митників, які працювали на умовах завідування. У 60-х рр. XVI ст., коли влада повернулася до системи оренд, *справцею* називали як старшого орендаря, так і його представників чи слуг на місцях. Така термінологічна невизначеність свідчить про вживання цього терміну щодо означення особи, яка збирала мита³⁶.

4) прикоморки митниць очолили ті ж самі справці, що і головні, у деяких випадках – окремі; або головною митницею завідував один із трьох справців – дворянин, а філіалом – бурмістри чи міщани. Тобто митники самі підбирали помічників й призначали на свій розсуд керівників прикоморків. Така практика існувала і при оренді митних зборів, коли мита цілого округу (інколи деяких округів) орендували одній особі, яка фізично не могла знаходитись на всіх митницях одночасно, а тому потребувала

³⁴ Там же. – С. 543.

³⁵ Жеребцова Л. Ю. Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 53, 54.

³⁶ Жеребцова Л. Ю. Деякі аспекти практичної роботи митної служби... – С. 214.

допомоги помічників – товаришів чи слуг, які часто виступали співорендарями³⁷.

5) більшість із нових митних справців були литовцями і русинами за походженням, тобто обирались із місцевих урядників. І лише троє з них були поляками – Войтех Требський, Матей Левицький, Олександр Шпірка, а разом із Іваном Кунцевичем – дворянами королеви Бони³⁸, тобто особами, які вже перед цим призначенням працювали з нею, займали різні уряди і посади.

6) склалась нова практика оповіщення владою про управління митами, яку використовували в орендах кінця 1550-х – 1560-х рр.: митники особисто отримували документи (листи, оренди), що підтверджували їх посаду. З ними вони прибували на місце роботи і пред'являли місцевим урядникам. До цього, адресатами оренд виступали представники місцевої влади (намісники, державці, воєводи)³⁹.

7) правове становище митників як особливих урядників не зазнало суттєвих змін. Митникам нагадали, що вони підлягають юрисдикції підскарбія земського (що підтвердило розширення повноважень самого підскарбія), мають звітувати перед ним щопівроку з митних зборів⁴⁰. Практика щопіврічного звітування вже існувала, що засвідчують оренди середини кінця XV ст. – початку 1530-х рр.⁴¹.

³⁷ Більш детально про формування службового штату митниці див: *Жеребцова Л.* Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию таможенной системы Великого княжества Литовского // *Dzieje biurokracji / pod redakcją A. Górnika, K. Liatawca, D. Magiera.* – Lublin – Siedlice, 2011. – Том IV, cz.1. – S. 115; *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби... – С. 215–216; *Її ж.* Штат митної служби Великого князівства Литовського // *Всеукраїнська наук.-практ. конф. «І Міждисциплінарні гуманітарні читання» 3 жовтня 2013 р.* – К., 2013. – С. 23–24;

³⁸ *Pociecha W.* Królowa Bona. – S. 142.

³⁹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 543.

⁴⁰ Обов'язок митників звітувати перед підскарбієм земським, а не віленським воєводою, було закріплено у 1531 р., коли цю посаду обійняв Іван Горностаї. Див.: *AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939.* – Zespól 1. – Sygn. 8647. Про розширення повноважень підскарбія земського щодо підпорядкування йому митників див.: *Жеребцова Л.* Влияние великокняжеской канцелярии... – С. 119–121; *Її ж.* Особливості підзвітності митників підскарбію земському у Великому князівстві Литовському // *П'ята міжн. школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита», Дніпропетровськ, 27–28 жовтня 2011 р.* – К., 2011. – С. 39–41.

⁴¹ Наприклад: *LM. Knyga Nr 4 (1499–1514) [Книга Записей 4] / [parengė L. Anužytė] – Vilnius, 2004. – Nr 10; LM. Knyga Nr 15. (1528–1538) [Книга Записей 15] / [parengė A. Dubonis] – Vilnius, 2002. – Nr 171.*

8) євреїв відлучили від оренди митних зборів до кінця 1540-х рр.⁴², коли розпочалась Лівонська війна і ВКЛ потребувало коштів для її ведення. «Привілейоване» становище євреїв-митників порівняно із митниками інших національностей обумовлювалось не етнічним походженням, а важливістю посади, яку вони займали. Проаналізовані митні привілеї (оренди) євреям-митникам, свідчать, що вони мали такий же юридичний статус, що й митники інших національностей, зокрема, судовий імунітет перед місцевою владою, підлягали суду тільки великого князя, а з 1550-х р. і підскарб'я земського⁴³.

9) реформа законодавчо закріпила і поєднала дві ідеї, втілені у практиці збору мит земським підскарб'єм Аврамом Єзофовичем⁴⁴ і його братом – митником Міхелем Єзофовичем, який неформально очолював митну службу. Протягом 1520-х рр. йому разом із товаришами орендували мита майже по всій території ВКЛ, окрім ковенського і віленського округів (мита городенського округу у 1523, 1529, 1531 р.; у Мінську – 1525 і 1531 р.; у Новгороді – 1532 р.; у Полоцьку – 1530, 1531 р.; на Волині – 1531 р.)⁴⁵, завдяки чому формується централізована система управління митними округами.

Актуалізований у статті документ формує низку проблем, які вимагають подальшого дослідження. Наприклад, співставлення округів, створених королевою Боною із митними округами часів діяльності Міхеля Єзофовича; порівняння кордонів митних округів із кордонами повітів і воєводств ВКЛ; визначення реальної прибутковості управління митними зборами на умовах завідування; дослідження відносин королеви Бони із митниками, зокрема євреями; висвітлення того, наскільки митна реформа виправдала себе й утвердилась у практиці збору мит; порівняння заходів

⁴² Жеребцова Л. Деятельность евреев-митников Великого княжества Литовского в конце XV – середине XVI века (на материалах Литовской Метрики) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. – XIV. – History and Culture of Baltic Region: Lithuania and Poland. Social history, cultural sciences. – Klaipeda, 2007. – P.18.

⁴³ Вацук Д., Жеребцова Л. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVI ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Зб.наук.праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Випуск 2. – С.59–66.

⁴⁴ Бершадский С. А. Аврамъ Езофович Ребичковичъ... – С. 130.

⁴⁵ LM. Кнуга Nr 224. (1522–1530) [Книга Судных дел 4] / [parengė S. Lazutka, I. Valikonyte etc]. – Vilnius, 1997. – Nr 81, 223; LM. Кнуга Nr 15. – Nr 171, 172, 173; Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389: Литовская метрика. – Ед.хр. 17. – Л. 214 – 216 об, 225 – 227 об. Про митну дільність Міхеля Єзофовича, зокрема оренди митних зборів див. також: Бершадский С. А. Литовские евреи. История ихъ юридического и общественного положения в Литве отъ Витовта до Люблинской унии. 1388–1569г. – СПб. 1883. – С. 365, 398.

королеви у митній сфері із адміністративними реформами у її власних старостах за італійським взірцем, і, зрештою, простежити, яким чином людські якості королеви Бони, її темперамент, італійське походження і жага посилення королівської влади вплинули на її господарську діяльність.

Проведений дипломатичний аналіз виявив нетипову структуру документа, який складається із двох частин – устави і листа, кожна з яких має елементи індивідуального формуляру. Наявність самостійних у видовому відношенні частин, утруднює визначення видової приналежності документу.

Виділені частини недоцільно порівнювати між собою за ступенем інформативності. Вони доповнюють одна одну. Відсутність переходу між частинами і спорідненість їх змісту дає підстави вважати цей документ уставою із додатком у вигляді листа до полоцьких митників, внесеного для прикладу. Об'єднує обидві частини датування – 8 листопада 1536 р. Цей рік визначається дослідниками як час проведення митної реформи королеви Бони.

Порівняння індивідуальних формулярів оренди і листа до полоцьких митників дозволило простежити особливості їх клаузул, що вказують на основні відмінності між орендою і завідуванням як способами управління. Оренди відносяться до групи документів договірно-законодавчого виду, лист до митників – групи розпорядчого виду. Таке розподілення обумовлюється різним типом правовідносин між контрагентами угод – митниками і владою, які встановлюються відповідно до способу управління митами. Оренда була договором між приватною особою, яка ставала митником і великим князем, завідування передбачало призначення довірених осіб на посаду митників.

Проаналізований документ має великий інформативний потенціал для вивчення всього періоду завідування митами, яке, на відміну від попередніх спроб, тривало десять років і повністю витіснило оренди митних зборів. Спроби братів Аврама та Міхеля Єзофовичів підвищити ефективність системи управління митними зборами «підказали» королеві Боні в якому напрямку рухатись. Вона поєднала дві ідеї в одну: ефективну систему завідування митними зборами через довірених осіб із створенням митних округів з єдиною адміністрацією. І таким чином централізувала збір мит.

«Naznachene spravets mytnykh na vsikh komorakh u Velikom knyazstve Litovskom. To jest sprava mytnaya»: the customs reform provided by the Queen Bona in 1536 in the Grand Duchy of Lithuania (diplomatic and source study analysis)

The article provided the diplomatic and source study analysis of the document which examined features of the customs reform which is carried out by the queen Bona. The reform was aimed at the centralization of customs administration, and also its release from influence of private persons (mainly, Jews). In 1536 the queen Bona received in termless management the customs duties in all territory of the Grand Duchy of Lithuania accept Volyn' on a new conditions. These conditions defined a new way of management of the customs duties – management through the entrusted people. In practice it was carried out by appointment to the customs new administrators, who received a payment for their work. Management of the queen Bona lasted ten years.

The main difference between ways of management consisted in: when the rent end the customs officer gave to treasury only the sum determined in the contract, but during management all money came to treasury. System of managements allowed controlling the income from the customs duties more accurately.

The document – «Naznachene spravets mytnykh na vsikh komorakh u Velikom knyazstve Litovskom. To jest sprava mytnaya» is of interest in several aspects: 1) the heading of the document testifies about providing of the new way of the customs duties management, other than rent; 2) it has unique and uncharacteristic for the majority of documents of the Lithuanian Metrics structure; 3) it is, actually, only document which contains fully conditions of the customs duties management.

The carried-out diplomatic analysis revealed that the document has atypical structure and consists of two parts, which possess elements of the individual form. Existence of two independent parts complicates definition of a type of the document.

One part is [ustava], which contain general information about new customs and persons which they headed – [mytnye spravtsy]. Second part is a diploma addressed to the customs officers in Polotsk customs region. Diploma contains information concerning customs officers judicial status and practical collection of duties. Both parts are integrated by the dating at the end of the whole document – 8, November 1536.

Lack of transition between parts and likeness of their contents gives the grounds to define a type of this document as [ustava] with addition in the form of the diploma addressed to Polotsk customs officers.